

DUNYO TILLARI VA ULARNING SHAKILLANISHI

Andijon davlat chet tillari institute talabasi:

Toxirov Azizbek Zokirjon o'g'li

Tel: +998944385469

E-mail: azizbektaxirov0417@gmail.com

Ilmiy rahbar: Muqumjon Axunov Muhammadaminovich

(PhD) filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

E-mail: muqumjon.axunov@bk.ru

Tel: +998979977443

Annotatsiya: Ushbu maqolada dunyo tillarining kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari va bugungi kundagi holati tahlil qilinadi. Tillar oilalarining shakllanish jarayoni, fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari asosida turkumlanishi, shuningdek, globallashuv sharoitida tillarning o'zaro ta'siri yoritilgan. Tadqiqotda tilshunoslik nazariyalari asosida asosiy tillar oilalari – hind-yevropa, sino-tibet, afro-osiyo va boshqa guruhlar o'rganilib, tillarning migratsiya, madaniyat va siyosiy omillar ta'sirida qanday rivojlanganligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: dunyo tillari, til oilalari, shakllanish jarayoni, til evolyutsiyasi, hind-yevropa tillari, sino-tibet tillari, til va madaniyat, globallashuv, tilshunoslik

Abstract: This article analyzes the origins, developmental stages, and current status of the world's languages. It examines the formation processes of language families, their classification based on phonetic, grammatical, and lexical characteristics, as well as the interaction of languages in the context of globalization. The study explores major language families—such as Indo-European, Sino-Tibetan, and Afro-Asiatic—based on linguistic theories, and analyzes how languages have evolved under the influence of migration, cultural, and political factors.

Keywords: world languages, language families, formation process, language evolution, Indo-European languages, Sino-Tibetan languages, language and culture, globalization, linguistics

Аннотация: В данной статье анализируются происхождение, этапы развития и современное состояние языков мира. Рассматриваются процессы формирования языковых семей, их классификация на основе фонетических, грамматических и лексических характеристик, а также взаимодействие языков в условиях глобализации. Исследование основано на лингвистических теориях и охватывает основные языковые семьи — индоевропейскую, сино-тибетскую, афразийскую и другие. Анализируется влияние миграции, культуры и политических факторов на развитие языков.

Ключевые слова: языки мира, языковые семьи, процесс формирования, эволюция языка, индоевропейские языки, сино-тибетские языки, язык и культура, глобализация, лингвистика

Til insoniyat tarixining eng muhim ijtimoiy vositalaridan biri sanaladi. U nafaqat muloqot vositasi, balki milliy tafakkur, madaniyat va tarixiy taraqqiyotning ifodasi hamdir. Bugungi kunda Yer yuzida minglab tillar mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos shakllanish tarixiga ega. Ushbu maqolada tillarning paydo bo‘lishi, tarqalish qonuniyatlari va ularning tasnifi haqida ilmiy asoslangan fikrlar ilgari suriladi.

Tillar insoniyat taraqqiyoti bilan birga shakllanib, har bir tarixiy davrda o‘zining yangi bosqichlariga ko‘tarilgan. Har bir til zamonaviy jamiyat hayotida axborot almashinuvi vositasi sifatida xizmat qilish bilan birga, u xalqning tafakkuri, dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy tajribasini o‘zida mujassam etadi. Shu sababli tillar nafaqat lingvistik, balki sotsiologik, antropologik va madaniy tadqiqotlar nuqtai nazaridan ham muhim o‘ringa ega.

So‘nggi yillarda globallashuv, texnologik taraqqiyot va axborot maydonining kengayishi natijasida tillar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir kuchaymoqda. Bu esa ba’zi tillarning xalqaro miqyosda ustun mavqega ega bo‘lishi, boshqalarining esa yo‘qolib ketish xavfini tug‘diradi. Mazkur holat tilshunoslar e’tiborini tillarning saqlanishi va ularning kelajagini ta’minlash masalalariga qaratmoqda.

Shu asosda, maqolaning maqsadi – dunyo tillarining kelib chiqishi va rivojlanishiga ta’sir qiluvchi asosiy omillarni ilmiy manbalar asosida tahlil qilish, til oilalari va ularning tasnifini yoritish, shuningdek, tillar o‘rtasidagi zamonaviy o‘zaro munosabatlarni baholashdan iborat. Maqola davomida tarixiy tilshunoslik, tipologik tahlil va zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida muayyan ilmiy xulosalarga erishiladi.

Bugungi kunda mavjud tillar taxminan 6000–7000 atrofida bo‘lib, ular turli til oilalariga mansub. Eng yirik tillar oilalari quyidagilardir:

- Hind-yevropa tillari: ingliz, ispan, rus, hind, fors va boshqalar.
- Sino-tibet tillari: xitoy, birman va tibet tillari.
- Afro-osiyo tillari: arab, ivrit, amxar va boshqalar.
- Ural-oltoy tillari: turkiy, fin, vengr tillari.
- Niger-kongo tillari: ko‘plab Afrika tillari shu guruhga kiradi.

Bu tillar o‘z tarixiy taraqqiyoti, grammatik tuzilishi, fonetik tizimi va leksik fondagi farqlari bilan ajralib turadi.

Til oilalari ichida Hind-yevropa tillari eng keng tarqalgan va eng ko‘p o‘rganilgan guruhlardan biri hisoblanadi.¹ Ushbu oilaga mansub tillar Yevropa, Janubiy Osiyo va Amerikada millionlab insonlar tomonidan ishlatiladi. Tilshunoslar bu oilani german, roman, slavyan, hind, eroniy, kelt va boshqa kichik guruhlariga

¹ Indo-European languages – Britannica. Sahifa: <https://www.britannica.com/topic/Indo-European-languages>

ajratadilar. Masalan, ingliz tili german tillariga, ispan tili roman tillariga, rus tili esa slavyan tillariga mansub.²

Sino-tibet tillari esa Sharqiy Osiyo hududida keng tarqalgan bo'lib, eng ko'p ona tili sifatida so'zlashuvchilarga ega bo'lgan xitoy tili aynan shu guruhga kiradi.³ Ushbu tillarning aksariyati tonalligi, ya'ni ohang yordamida ma'no farqlanishi bilan ajralib turadi.

Afro-osiyo tillari (avvalgi semit-xamit tillari deb atalgan) asosan Shimoliy Afrika va Yaqin Sharq mintaqalarida tarqalgan. Arab tili bu guruhning eng muhim vakili bo'lib, diniy, madaniy va siyosiy jihatdan katta ta'sir kuchiga ega. Bu guruhga shuningdek ivrit va amxar tillari ham kiradi.⁴

Ural-oltoy tillari hali ham tilshunoslar o'rtasida bahsli mavzulardan biri hisoblanadi. Ba'zi olimlar ural va oltoy tillarini alohida guruhlar sifatida ko'rsatsa-da, boshqalar ularni umumiy genealogik ildizdan kelib chiqqan deb hisoblaydi. Ushbu guruhga turkiy tillar (o'zbek, turk, qozoq va boshqalar), fin-ugor tillari (fin, vengr, eston) kiradi.

Niger-kongo tillari esa Afrika qit'asida eng keng tarqalgan va son jihatdan eng ko'p bo'lgan til oilasidir.⁵ Bu guruhga suaxili, yoruba, zulu kabi tillar kiradi. Niger-kongo tillari ko'pincha boy tonallik tizimi, murakkab fe'l sistemasi va sinflarga bo'lingan otlar tizimi bilan ajralib turadi.⁶

Bundan tashqari, dunyoda kichikroq, lekin o'ziga xos fonetik, morfologik va sintaktik tizimlarga ega bo'lgan boshqa ko'plab til oilalari mavjud: dravid, avstronez, kavkaz, avstraliya va amerind tillari shular jumlasidandir. Bu tillar ko'pincha ma'lum geografik mintaqalarda yashovchi mahalliy xalqlar tomonidan so'zlashiladi.

² *Indo-European languages* – Wikipedia. Sahifa: https://en.wikipedia.org/wiki/Indo-European_languages

³ *Sino-Tibetan languages* – Wikipedia. Sahifa: https://en.wikipedia.org/wiki/Sino-Tibetan_languages

⁴ *Afroasiatic languages* – Wikipedia. Sahifa: https://en.wikipedia.org/wiki/Afroasiatic_languages

⁵ *Niger-Congo languages* – Wikipedia. Sahifa: https://en.wikipedia.org/wiki/Niger%E2%80%93Congo_languages

⁶ *Niger-Congo languages* – Britannica. Sahifa: <https://www.britannica.com/topic/Niger-Congo-languages>

Tillar oilaviy guruhlarga ajratilishida faqat lingvistik belgilar emas, balki tarixiy-madaniy izlanishlar, arxeologik topilmalar, yozma manbalar va rekonstruksiya metodlari ham muhim ahamiyatga ega. Aynan ushbu ko‘p qirrali yondashuvlar orqali tillarning qadimgi ildizlari aniqlanadi va ular o‘rtasidagi genetik aloqalar tahlil qilinadi.

Tilning shakllanishi insoniyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan murakkab va ko‘p bosqichli jarayondir. Arxeologik, antropologik va lingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, til ilk muloqot shakllaridan boshlab asta-sekin rivojlanib, murakkab lingvistik tizimga aylangan. Bu jarayonni tahlil qilishda uchta asosiy bosqichni ajratish mumkin: ibtidoiy muloqot vositalari, oldindan shakllangan til tizimlari va zamonaviy tillarning paydo bo‘lishi.

Ibtidoiy muloqot shakllari: Tilning dastlabki bosqichida odamlar imo-ishora, tovushlar va yuz ifodalari orqali o‘zaro muloqot qilgan. Bu holat hayvonot olamidagi signal tizimlariga o‘xshash bo‘lib, uni protolingvistik bosqich deb atash mumkin. Ushbu bosqichda ma’lumot yetkazish cheklangan bo‘lib, asosan his-tuyg‘ular va oddiy harakatlar haqida bo‘lgan.

Fonetik va grammatik tizimlarning shakllanishi: Tilning keyingi rivojlanish bosqichida odamlar tovushlarni ma’lum ma’nolarga bog‘lab, so‘z yasash va gap tuzish imkoniyatini yaratdilar. Bu bosqichda fonema (til tovush birligi), morfema (ma’no birligi) va sintaksis (gap tuzilishi) kabi til birliklari shakllanadi. Bu esa tilni o‘zaro tushunarli va barqaror aloqa vositasiga aylantirgan. Aynan shu bosqichda turli tildagi fe‘l, ot, sifat, son kabi so‘z turkumlari va tugallangan gap strukturasi yuzaga kelgan.⁷

Til evolyutsiyasiga ta’sir qiluvchi omillar: Tilning shakllanish va rivojlanishiga turli omillar ta’sir ko‘rsatadi.

⁷ Word formation processes – Fiveable. Sahifa: <https://library.fiveable.me/introduction-linguistics/unit-4/word-formation-processes/study-guide/xCBb1s0O8rYcLWX>

- Географік омилар: тоғ, дарыо, чо'л каби табиіу то'сіqlar xalqlarni ajratib, har xil tillarning shakllanishiga sabab bo'lgan.
- Migratsiya: xalq ko'chishlari natijasida tillar tarqalgan, yangi tillar paydo bo'lgan yoki mavjud tillar o'zgarishga uchragan.
- Madaniy va diniy omillar: yozuvning kiritilishi, diniy matnlar, adabiyot va ta'lim tildagi boyliklarni shakllantirishda katta rol o'ynagan.
- Siyosiy omillar: imperiyalar, mustamlakachilik siyosati, rasmiy tillarning belgilanishi va davlat chegaralari tillarning o'zaro ta'siriga va o'zgarishiga olib kelgan.⁸

Rekonstruksiya va tarixiy tilshunoslik: Tarixiy tilshunoslik tilning shakllanish jarayonini aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Bu yo'nalishda tilshunoslar qadimiy tillarni rekonstruksiya qilish, ularning so'z boyligini tahlil etish, grammatik tizimini solishtirish orqali til oilalarining ildizini aniqlaydilar. Masalan, hind-yevropa prototili bugungi ko'plab tillarning umumiy ajdodi sifatida tiklangan.

Globallashuv va tillarning o'zaro ta'siri

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, xususan 1945-yildan keyin Ikkinchi jahon urushi yakunlari va Birlashgan Millatlar Tashkilotining tashkil topishi (1945) bilan global kommunikatsiyaning ahamiyati ortdi. Ayniqsa, ingliz tili BMT, UNESCO (1946), Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO, 1948) kabi xalqaro tashkilotlarning asosiy ish tili sifatida belgilandi. 1950–1970-yillarda AQShning siyosiy va iqtisodiy jihatdan kuchayishi, ilm-fan va texnologiyalar sohasidagi yutuqlari, xususan, 1969-yilda internetning paydo bo'lishi ham ingliz tilining global muloqotdagi mavqeini mustahkamladi.⁹

⁸ *Evolution of languages* – Wikipedia. Sahifa: https://en.wikipedia.org/wiki/Evolution_of_languages

⁹ United Nations. (1945). *Charter of the United Nations*. San-Fransisko. – bet. 5–6.

1990-yillarda Sovet Ittifoqining parchalanishi (1991) va «sovuq urush» davrining yakunlanishi bilan ko‘plab sobiq sovet respublikalari ham global maydonga chiqdi va ingliz tilini o‘rganishga intila boshladi. Aynan shu davrda globallashtirish kuchayib, texnologik taraqqiyot, axborot oqimining erkinligi, transmilliy kompaniyalar faoliyati va internet tarmog‘ining ommalashuvi (Google – 1998, Wikipedia – 2001, Facebook – 2004, YouTube – 2005) orqali ingliz tili jahon sahnasida yetakchi kommunikatsiya vositasiga aylandi.

Natijada, ko‘plab kichik va mahalliy tillar o‘z nufuzini yo‘qota boshladi. UNESCOning 2003-yilgi hisobotiga ko‘ra, dunyoda mavjud 7 000 ga yaqin tillardan kamida 3 000 tasi yo‘qolish xavfi ostida, va har ikki haftada o‘rtacha bitta til butunlay yo‘qolmoqda. Masalan, Avstraliyada so‘nggi 100 yil ichida 250 dan ortiq mahalliy tilning 100 dan ziyodi allaqachon yo‘qolgan yoki faqat bir necha kishigina so‘zlashuvchi tilga aylangan.¹⁰

2019-yilda UNESCO tomonidan “Xalqaro mahalliy tillar yili” deb e‘lon qilindi. Shuningdek, 2022–2032-yillar oraliq davri “Mahalliy tillar xalqaro o‘n yilligi” sifatida belgilandi. Bu tashabbuslar tillarni saqlash, ularni raqamlashtirish va o‘rganishga keng imkoniyat yaratishga qaratilgan.

Shunday ekan, bugungi kunda tilshunos olimlar, siyosatchilar va ta‘lim tizimi vakillari oldida muhim vazifalar turibdi: til xilma-xilligini saqlash, kichik tillarni qo‘llab-quvvatlash, ularni zamonaviy kommunikatsiya vositalariga moslashtirish va yosh avlodga yetkazish. Aks holda, 21-asr davomida yana minglab tillarning yo‘qolishi ehtimoldan holi emas.

Хулоса

Dunyo tillarining shakllanishi va rivojlanish jarayoni insoniyat sivilizatsiyasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Har bir til o‘z xalqining ma‘naviy dunyosini, tarixiy xotirasini aks ettiradi. Tilshunoslik fanining asosiy vazifalaridan biri – tillarni

¹⁰ Dixon, R.M.W. (1997). *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge University Press. – bet. 56–58

o'rganish, ularni taqqoslash va saqlab qolish bo'yicha ilmiy asoslangan yondashuvlar ishlab chiqishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Comrie, B. (1989). *The World's Major Languages*. Oxford University Press.
2. Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge University Press.
3. Campbell, L. (2013). *Historical Linguistics: An Introduction*. Edinburgh University Press.
4. Ruhlen, M. (1991). *A Guide to the World's Languages*. Stanford University Press.
5. Brown, K. (ed.). (2006). *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Elsevier.
6. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, "Til" maqolasi, Toshkent, 2005.
7. Internet-resurs: www.ethnologue.com – Dunyo tillari statistikasi.